

จากธรรมราชาสู่ธรรมาภิบาลวิถีพุทธ : พุทธปัญญาเพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม

From “Dharmarāja” to Buddhist Good Governance:
Buddhist Wisdom for Development of Economy and Society

ดร.อุทัย สติมัน

Dr. Uthai Satiman

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต

บทคัดย่อ

แนวคิดธรรมาภิบาล เกิดขึ้นเพื่อแก้ปัญหาอันเกิดจากกระแสโลกาภิวัตน์ และประชาธิปไตยแบบเสรีนิยมที่กลุ่มทุนขนาดใหญ่มีอิทธิพลเหนือรัฐบาลโดยร่วมกับกลุ่มผู้นำหรือนักการเมืองท้องถิ่นร่วมกันแสวงหาประโยชน์ส่วนตนมากกว่าประโยชน์ส่วนรวม ทำให้กลไกการปกครองไม่เพียงพอต่อการรับมือกับสังคมที่สลับซับซ้อนมากขึ้นได้ อีกทั้งกลุ่มทุนขนาดใหญ่ก็ต้องการหลักประกันให้แก่เจ้าหน้าที่ในการทวงหนี้ แนวคิดดังกล่าวจึงถูกใช้เพื่อเป็นเครื่องมือในการปกป้องผลประโยชน์ของกลุ่มส่วนน้อย มากกว่าการปกป้องผลประโยชน์ของคนส่วนใหญ่ การขับเคลื่อนแนวคิดดังกล่าวก็มีลักษณะเป็นอัตตาธิปไตย ส่วนแนวคิดธรรมราชา ปรากฏในคัมภีร์จักกวัตติสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรที่สำคัญในพระพุทธศาสนา บุคคลผู้ที่ได้ชื่อว่าเป็น ธรรมราชา จะยึดถือหลักธรรมาธิปไตย คือความถูกต้องตามเหตุผล และทั้งประโยชน์ส่วนตน และประโยชน์บุคคลอื่น แนวคิดธรรมราชาจึงเป็นที่มาของธรรมาภิบาลวิถีพุทธที่มีอุดมการณ์และเป้าหมายที่สูงส่งคือมุ่งแก้ปัญหาทั้งระดับโครงสร้างและระดับปัจเจกบุคคล อีกทั้งมุ่งแก้ความเสื่อมทางศีลธรรมในสังคม โดยไม่มองข้ามปัญหาทางเศรษฐกิจในการพัฒนาระบบธรรมาภิบาล พุทธศาสนามองเรื่องปัญญาในทุกบริบท ที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ และปรโตโมสะ อีกทั้งพระพุทธเจ้าทรงให้เริ่มที่จิตใจ ซึ่งเป็นเจ้าของพฤติกรรม หากมนุษย์มีความ รับผิดชอบต่อพฤติกรรมของตนเอง ความสับสนวุ่นวายในสังคมจะลดลง ถึงความสงบในที่สุด

Abstract

The concept of ‘Good Governance’ has arisen to correct the problems caused by the flows of globalization and liberal democracy of which the huge group of capitals has an influence over the government by joining with leader group or local politicians for seeking private benefits rather than common interest that causes the inadequacy of ruling mechanism to handle the increasing of social complexity. Moreover, the huge group of capitals also needs such guarantee for the creditors in asking for debts. Therefore, this concept has been used as a tool in protecting for the interest of the minority group rather than for the majority one. The mechanism of this concept has the characteristic of autocracy. On the other hand, the concept of ‘Dharmarājā’ existed in Jakkavatti Sutra of the scripture, the important Phra Sutra in Buddhism, the one who is called the ‘Dharmarājā’ will hold on to The Rule of Law (DhammaDemocracy) which is the righteousness according to reasons including both private and others’ interests. The concept of ‘Dharmarājā’ is therefore the origin of Buddhist Good Governance that has got the outstanding ideology and aim to solve the problems both in the structure and individual levels; plus, the aim to correct the decline of morality in society by not overlooking the economy problem. In developing the system of ‘Good Governance’, Buddhism regards the wisdom in every context which is called ‘Yonisoanasikāra’ and ‘Paratokosa’. The Buddha advised that the mind is the owner of our behaviors; if humans have responsibilities towards their own behaviors, the chaos in society will finally decrease to peace.

1. บทนำ

โลกในยุคโลกาภิวัตน์ มีปัญหามากมาย ตั้งแต่ปัญหาพื้นฐานไปจนถึงปัญหาระดับโครงสร้าง ตัวอย่างของปัญหาต่างๆ ได้แก่ ปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ เกิดช่องว่างระหว่างความมั่งคั่งกับความไม่มีขยายตัวไปในวงกว้าง ปัญหาด้านสังคม ปัญหาด้านการเมือง ปัญหาสิ่งแวดล้อม ถูกทำลาย ปัญหาข้อพิพาทระหว่างพรมแดน หลายประเทศประสบปัญหาเพราะไม่สามารถสร้างสันติภาพภายในประเทศของตนได้ ปัญหาดังกล่าวกำลังรบกวนแนวทางการแก้ไข ในแวดวงวิชาการปัจจุบันได้มีความพยายามที่จะนำพระพุทธศาสนาเข้าไปผูกพัน (engage) เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับสังคม มีความพยายามที่จะตีความพุทธธรรมให้ครอบคลุมปัญหาใหม่ๆ เนื่องจากพุทธศาสนาแบบจารีตที่เน้นการแก้ปัญหาแบบปัจเจกบุคคลไม่เพียงพอต่อการตอบปัญหาของสังคมยุคใหม่ที่เต็มไปด้วยความสลับซับซ้อนได้ การแก้ปัญหาความทุกข์ของปัจเจกบุคคลและสังคมสามารถดำเนินควบคู่กันไปได้ (พระมหาสมปूरณ์ วุฑฺฒิกโร (พรธนา). 2549 : 52) แนวคิดธรรมาภิบาล หรือธรรมาภิบาลวิถีพุทธเป็นแนวคิดอย่างหนึ่งที่สามารถใช้แก้ปัญหาต่างๆ ที่มีความสลับซับซ้อนอย่างยิ่งดังเช่นในปัจจุบัน ทั้งนี้ด้วยผู้เขียนเห็นว่าแนวคิดธรรมาภิบาล หรือ good governance ตามแนวตะวันตกที่มีการกล่าวถึงอย่างแพร่หลายในปัจจุบันนั้นยังมีจุดอ่อน และความไม่ชัดเจนในหลายประเด็น บทความนี้ผู้เขียนจึงได้ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดธรรมาภิบาลวิถีพุทธเพื่อนำหลักการดังกล่าวมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมต่อไป

ธรรมาภิบาล : ความเป็นมาและความหมาย

คำว่า “good governance” เป็นศัพท์ที่พัฒนามาจากคำว่า “good government” ซึ่งแนวคิดดังกล่าวส่วนหนึ่งเกิดจากกระบวนการโลกาภิวัตน์ หรือการแผ่ขยายอำนาจอิทธิพลของชาติมหาอำนาจสู่ชาติด้อยพัฒนาหรือกำลังพัฒนา ซึ่งเกิดขึ้นหลังยุคสงครามเย็นได้สิ้นสุดลง สหรัฐอเมริกาได้กลายเป็นมหาอำนาจหมายเลขหนึ่งของโลก อเมริกาได้มีความพยายามที่จะจัดระเบียบโลกใหม่โดยการแผ่ขยายแนวคิดและอิทธิพลไปในส่วนต่างๆ ของโลกเพื่อความมั่นคงทางเศรษฐกิจ และความมั่นคงทางการเมืองการทหารของสหรัฐอเมริกา กระแสโลกาภิวัตน์จึงเป็นอำนาจเผด็จการแบบใหม่ที่อาศัยการครอบงำจากทุนขนาดใหญ่ที่มีอิทธิพลเหนือรัฐบาลของแต่ละประเทศ ประชาธิปไตยแบบเสรีนิยม จึงถูกใช้เป็นเพียงเครื่องมือของกลุ่มทุนขนาดใหญ่ โดยร่วมกับกลุ่มผู้นำหรือนักการเมืองท้องถิ่น อันเป็นสาเหตุนำไปสู่การปกครองที่ไม่เป็นธรรม

คำว่า ธรรมาภิบาล (good governance) มีนักวิชาการได้บัญญัติศัพท์เรียกกันไปต่าง ๆ มาก่อน เช่น สุประศาสนการ ธรรมรัฐ ธรรมราชา การกำกับดูแลที่ดี ประชาธิปไตย รัฐธรรมาภิบาล การบริหารกิจการบ้านเมืองและสังคมที่ดี และกลไกประชาธิปไตยที่ดี ในส่วนของความหมายนั้น

UNDP (United Nation Development Program) หน่วยงานสังกัดองค์การสหประชาชาติ ได้ให้นิยามความหมายของ good governance หรือธรรมาภิบาลว่า คือการใช้อำนาจทางการเมือง การบริหาร และเศรษฐกิจในการดำเนินภารกิจ กิจกรรมต่างๆ ของประเทศในทุกระดับโดยมีกลไก กระบวนการ สถาบัน ซึ่งประชาชนและกลุ่มต่างๆ สามารถแสดงออกถึงความต้องการผลประโยชน์ การใช้สิทธิและหน้าที่ตามกฎหมาย การประสาน ประนีประนอม ความแตกต่างโดยผ่านกลไก กระบวนการ และสถาบันเหล่านั้น ธีรยุทธ บุญมี ซึ่งเรียก good governance ว่า ธรรมรัฐ ได้ให้ความหมายว่า คือ การบริหารจัดการประเทศที่ดีในทุกๆ ด้าน และทุกๆ ระดับ การบริหารจัดการที่ดีดังกล่าวจะเกิดขึ้นได้ต่อเมื่อมีหลักคิดว่าทั้งประชาชน ข้าราชการ บริหารประเทศเป็นหุ้นส่วน (partnership) กันในการกำหนดชะตากรรมประเทศ ศ.นพ.ประเวศ วะสี ได้ให้นิยามของธรรมรัฐไว้ว่า คือ รัฐที่มีความถูกต้อง เป็นธรรม ซึ่งหมายถึง ความถูกต้องเป็นธรรมใน 3 เรื่องใหญ่ๆ คือ 1) การเมืองและระบบราชการที่โปร่งใส รับผิดชอบ ต่อสังคม ถูกตรวจสอบได้ 2) ภาคธุรกิจที่โปร่งใส รับผิดชอบต่อสังคม สามารถตรวจสอบได้ 3) สังคมที่เข้มแข็ง ความเป็นประชาสังคม (civil society) สามารถตรวจสอบภาครัฐ และภาคธุรกิจให้ตั้งอยู่ในความถูกต้องได้

กล่าวโดยสรุป ธรรมาภิบาล หมายถึง การบริหารจัดการทรัพยากรทางเศรษฐกิจและสังคม เพื่อการพัฒนาประเทศ โดยมีการเชื่อมโยงองค์ประกอบทั้ง 3 ภาคส่วนของสังคม คือ ภาคราชการ ภาคธุรกิจเอกชน และภาคประชาสังคม ให้มีการสนับสนุนซึ่งกันและกันอย่างสร้างสรรค์ ก่อให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจ สังคม การเมืองอย่างสมดุล ส่งผลให้สังคมดำรงอยู่ร่วมกันอย่างสันติ ตลอดจนมีการใช้อำนาจในการพัฒนาประเทศชาติให้เป็นไปอย่างมั่นคงยั่งยืน และสามารถตรวจสอบได้

สำหรับประเทศไทยในภาคราชการได้เริ่มดำเนินการสร้าง “ธรรมาภิบาล” ขึ้นแล้ว กล่าวคือ ได้มีระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการสร้างระบบบริหารกิจการบ้านเมืองและสังคมที่ดี พ.ศ. 2542 โดยระเบียบนี้กำหนดให้ทุกหน่วยงานของรัฐ ดำเนินการบริหารจัดการโดยยึดหลักการ 6 หลัก ได้แก่ หลักนิติธรรม หลักคุณธรรม หลักความโปร่งใส หลักความมีส่วนร่วม หลักความรับผิดชอบ และหลักความคุ้มค่า

ถึงแม้ว่าหลักธรรมาภิบาลจะมีความสำคัญดังที่กล่าวแล้วข้างต้น แต่สภาพการณ์ต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันทั้งระดับบริษัท ระดับสังคม ระดับประเทศหรือในระดับโลก ยังดูว่าจะยังห่างไกลกับนิยามและความหมายแห่งหลักธรรมาภิบาลดังกล่าว ซึ่งผู้เขียนเห็นว่านัยแห่งธรรมาภิบาลในปัจจุบันกับนัยแห่งธรรมาภิบาลในพระพุทธานุศาสนานั้นยังมีความแตกต่างกันอยู่ค่อนข้างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านเป้าหมาย กระบวนการปฏิบัติ รวมถึงที่มาหรือปรัชญาของแนวคิดดังกล่าว หากพิจารณาวิเคราะห์ในเชิงลึกถึงนัยแฝง จะพบว่าธรรมาภิบาล

เกิดขึ้นบนฐานคิดเรื่องผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจ อันว่าด้วยความสามารถด้านการแข่งขันเป็นหลัก เป็นอัตรวาทุพาพาน ระดับประเทศ ทำให้ผู้ที่มีกำลังมากกว่ามุ่งแข่งขันเพื่อเอาชนะผู้อ่อนด้อยกว่าโดยชอบธรรมเข้าทำนอง “ปลาใหญ่กินปลาเล็ก”

จุดอ่อนสำคัญของแนวคิดธรรมาภิบาลแบบตะวันตกก็ถือเป็นแนวคิดแบบวัตถุนิยมหรือประโยชน์นิยม นอกจากนี้กระบวนการธรรมาภิบาลในปัจจุบันยังให้ความสำคัญกับผู้นำผู้บริหารมากกว่าพนักงาน หรือประชาชน รวมถึงระดับโครงสร้างมีการใช้กฎหมาย กฎบัตรหรือกติการ่วมเป็นเครื่องมือมากกว่าที่จะเริ่มต้นที่ภายในจิตใจ ซึ่งมีความละเอียดลึกซึ้งและเป็นรากเหง้าแห่งปัญหาที่แท้จริง นอกจากนี้ธรรมาภิบาลดังกล่าวยังมีลักษณะหยุดนิ่ง นั่นคือมุ่งเพียงสันติภาพภายนอก สุขภายนอกเท่านั้น ไม่เอื้อต่อการเข้าถึงธรรมหรืออุดมคติที่สูงขึ้นไปอีก ในขณะที่พุทธศาสนามีอุดมการณ์และเป้าหมายที่สูงส่งและแก้ปัญหาได้อย่างยั่งยืนอย่างแท้จริง นั่นคือพื้นที่สีดำที่ทุกฝ่ายจะได้ผลประโยชน์ร่วมกันทั้งทางเศรษฐกิจ ทางสังคม และทางธรรมะโดยไม่มีความขัดแย้ง

ธรรมราชา : ที่มาแห่งแนวคิดธรรมาภิบาล

แนวคิดธรรมราชา ปรากฏในพระไตรปิฎก อคัณณสูตร ที่มุนิทาย เกี่ยวกับกำเนิดมนุษย์ที่ไม่มีความแตกต่างทางชนชั้น เมื่อวิวัฒนาการของสังคมมนุษย์ดำเนินต่อไปเรื่อยๆ จึงมีการคัดเลือก “มหาชนสมมติ” ซึ่งเป็นบุคคลที่ประชาชนคัดเลือกกันขึ้นมาและถ้าไม่ทำหน้าที่ประชาชนก็สามารถปลดออกได้ ความบางตอนในอคัณณสูตรที่แสดงความคิดวิวัฒนาการอันเป็นที่มาของปัญหาต่างๆ ในสังคมปัจจุบัน ดังนี้

“คนเกียจคร้านนำข้าวมาเก็บสิ่งสมและเกิดความนิยมทำตามกัน ⇨ เกิดการปักปันกันเขตแบ่งส่วนข้าว ⇨ คนโลภลักส่วนของคนอื่นมาเพิ่มแก่ตน (เกิดอหิงสา) ⇨ เกิดการตำหนิติเตียน การกล่าวเท็จ การทำร้ายลงโทษ การต่อสู้ ⇨ ผู้มีปัญหาเห็นความจำเป็นต้องการปกครอง เกิดการเลือกตั้ง ⇨ เกิดมีคำว่า กษัตริย์ ⇨ มีคนเบียดเบียนความชั่วร้ายในสังคม คิดลอยล้างบาปไปอยู่ป่าบำเพ็ญฌาน บางพวกอยู่ใกล้ชุมชน เล่าเรียนเขียนตำรา เกิดมีคำว่า พราหมณ์ เป็นต้น ⇨ คนมีครอบครัวประกอบการอาชีพประเภทต่างๆ เกิดมีคำว่า แพศย์ ⇨ คนนอกจากนี้ ซึ่งประพฤติเหลวไหลเลวร้าย ถูกเรียกว่า สุทร ⇨ คนทั้งสี่พวกนั้นบางส่วนละเลิกขนบธรรมเนียมของคน สละเหย้าเรือนออกบวช เกิดมีสมณะ” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539 (เล่ม 11 ข้อ 111-140) : 83-102)

จากพระสูตรจะพบรูปแบบประชาธิปไตยที่เก่าแก่ที่สุดในโลก จากการที่ประชาชนเลือกผู้นำขึ้นปกครองตนเอง และสมมุติเรียกว่า มหาชนสมมติ หรือราชา เพราะนำมาซึ่งความยินดี โดยมีกติกาอยู่ว่าผู้นั้นจะต้องมีธรรม พระราชาที่ครองแคว้นแคว้นโดยธรรม ก็จะได้รับยกย่องว่าเป็นธรรมราชา ดังที่ปรากฏในจกักวัตติสูตรว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว มีพระราชาจักรพรรดิ พระนามว่า ทัลลเนมิ **ผู้ทรงธรรม เป็นพระราชาโดยธรรม** เป็นใหญ่ในแผ่นดิน มีมหาสมุทร 4 เป็นขอบเขต ทรงชำนะแล้ว มีราชอาณาจักรมั่นคง สมบูรณ์ด้วยแก้ว 7 ประการ คือ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว คฤหบดีแก้ว ปริณายกแก้ว เป็นที่ 7 พระราชบุตรของพระองค์มีกว่าพัน ล้วนกล้าหาญ มีรูปทรงสมเป็นวีรกษัตริย์ สามารถย้ายเสนาของข้าศึกได้ พระองค์ทรงชำนะโดยธรรม **ไม่ต้องใช้อำชญา ไม่ต้องใช้ศัสตรา** ครอบครองแผ่นดิน มีสาครเป็นขอบเขต” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539 (เล่ม 11 ข้อ 81) :60)

คำว่า “ผู้ทรงธรรม” นั้นหมายถึงเป็นผู้ปฏิบัติตามธรรม คือพระองค์เองมีธรรมเป็นวัตรปฏิบัติ คือ ดำรงชีวิตอยู่ในศีลธรรมทั้งกาย วาจา ใจ ส่วน “เป็นพระราชาโดยธรรม” นั้นหมายถึงทรงใช้ธรรมในการปกครองราษฎร และข้าราชการบริพารตลอดจนพระราชวงศ์ทั้งในพระนครของพระองค์ และในบรรดาประเทศราช ทรงชนะด้วยธรรม แก้ไขปัญหาและคดีความต่างๆ ด้วยธรรม บริหารบ้านเมืองด้วยธรรม (ปรีชา ช้างขวัญยืน. 2542 : 19) ธรรมจึงเป็นเครื่องตัดสินว่าผู้ใดสมควรเป็นพระเจ้าแผ่นดิน และพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ดีหรือไม่ดี ดังความว่า

“เอ๋ย ถ้าเช่นนั้น ลูกจงอาศัยธรรมเท่านั้น สักการะธรรม เคารพธรรม นับถือธรรม บูชาธรรม นอบน้อมธรรม มีธรรมเป็นธงชัย มีธรรมเป็นยอด มีธรรมเป็นใหญ่ จงจัดการรักษาป้องกันและคุ้มครองชนภายใน กำลังพล พกกษัตริย์ผู้ตามเสด็จ พรหมณ์ และคหบดี ขวานิคมและชาวชนบท สมณพรหมณ์ สัตว์จำพวกเนื้อและนกโดยธรรม” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539 (เล่ม 11 ข้อ 84) :62)

ธรรมราชาในจกักวัตติสูตรได้กล่าวถึงแนวคิดการบริหารจัดการโดยยึดธรรมเป็นใหญ่ โดยให้นำธรรมมาใช้คุ้มครอง ป้องกัน ประชากรในแคว้นแคว้นตามฐานะ ในพระสูตรชี้ให้เห็นว่าพระราชาจะทรงธรรมได้นั้นจะต้องมีที่ปรึกษาที่ทรงธรรมนั่นก็คือ สมณพรหมณ์ ซึ่งท่านไม่เจาะจงนักบวชในศาสนาใดศาสนาหนึ่ง แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าในสังคมพุทธเถรวาทในประเทศไทยนั้นไม่นิยมให้พระภิกษุมีส่วนร่วมทางการเมืองไม่ว่าจะด้วยวิธีการใดๆ แต่ในพระสูตรนี้

ดูเหมือนพระพุทธองค์จะทรงวางนักบวชซึ่งอาจรวมถึงภิกษุในพระพุทธศาสนาไว้ในฐานะที่ปฎิหาราชาการของเจ้าผู้ปกครองหรือนักบริหาร นักการเมืองไว้อย่างชัดเจน สอดคล้องกับแนวคิดในสามัญญผลสูตร ซึ่งปรากฏว่ามีการแบ่งสังคมออกเป็น 2 ภาคส่วน คือ ภาคสังฆะ (ชุมชนสงฆ์) กับภาคพระราชา (ผู้ปกครอง) คนทั้งสองภาคส่วนนี้ไม่สามารถใช้อำนาจบีบบังคับซึ่งกันและกันได้ แต่สามารถให้คำแนะนำแก่กันและกันได้ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539 (เล่ม 9 ข้อ 150) :49)

จากการศึกษายังพบว่า คำว่า ธรรมราชา จัดเป็นคุณสมบัติประการหนึ่งของผู้ที่จะได้ชื่อว่าเป็นพระเจ้าจักรพรรดิอย่างเช่น พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าทัฬหเสนี ในจกักวัดติสูตร ซึ่งคุณสมบัติดังกล่าวปรากฏเฉพาะในพระคัมภีร์ไม่ได้ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ อีกทั้งคุณสมบัติของความเป็นธรรมราชาก็หาไม่ได้กับพระราชาทั่วไป มีเพียงพระพุทธเจ้าเท่านั้นที่ทรงมีคุณสมบัติที่จะเป็นธรรมราชา (ปริชา ช้างขวัญยืน. 2542 : 12) เมื่อหากตีความธรรมราชาเป็นนามธรรมว่าหมายถึงคุณสมบัติที่อยู่ในบุคคล สิ่งที่ธรรมราชา ยึดถือเรียกว่า ธรรมาธิปไตย ก็อาจจะพบได้กับพระราชาในอดีต เช่นพระเจ้าอโศกมหาราช หรือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เป็นต้น

ส่วนธรรมาภิบาลในปัจจุบันนั้นยังไม่มีมีความสำคัญเทียบเท่าแนวคิดธรรมาภิบาลวิสุทธิพุทธที่ผู้เขียนเสนอไว้ เนื่องจากยังมีอำนาจแบบอัตตธิปไตย และอุปาทานแฝงตัวอยู่มาก ทั้งนี้โดยพิจารณาจากเป้าหมายในเชิงผลประโยชน์ เพราะมุ่งประโยชน์ส่วนตนเป็นหลักมากกว่าประโยชน์ส่วนรวม แต่ธรรมาภิบาลวิสุทธิพุทธจะเน้นประโยชน์ทั้งสอง คือประโยชน์ในโลกนี้และประโยชน์ในโลกหน้า ตลอดจนประโยชน์อย่างยิ่งคือ พระนิพพาน แนวคิดธรรมราชาที่ปรากฏในจกักวัดติสูตรได้ชี้ให้เห็นสัจธรรม คือความไม่แน่นอนหรือความเสื่อมจากความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ หากไม่ระวัง คัมภีร์ รักษาธรรมให้ดี โดยในพระสูตรได้กล่าวถึงความผิดพลาดอันเกิดจากผู้นำว่า เมื่อถึงรัชสมัยของพระเจ้าจักรพรรดิองค์ที่ 7 ได้เกิดความผิดพลาดในการปกครองขึ้น เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิไม่ทรงประพฤติพระองค์ตามวงศ์เดิมแห่งพระบิดาของตน (ราชประเพณี) ทรงตัดสินใจแก้ปัญหาด้วยแนวคิดของพระองค์เองโดยไม่รับฟังที่ปรึกษาจึงทำให้เกิดปัญหาต่างๆ ตามมามากมาย คือมนุษย์ก็เสื่อมลงทั้งสภาพร่างกายและอายุ ศีลธรรมก็เสื่อมจากจิตใจ ทั้งกุศลกรรมบถ ยึดถืออกุศลกรรมบถ ดังข้อความที่ปรากฏในจกักวัดติสูตรที่ได้แสดงการเกิดขึ้นแห่งอาชญากรรมและความชั่วร้ายเดือดร้อนต่างๆ ในสังคมตามแนวปัจจัยการ ดังนี้

“(ผู้ปกครอง) ไม่จัดสรรปันทรัพย์ให้แก่เหล่าชนผู้ไร้ทรัพย์ ⇨ ความยากจน
 ระบาดทั่ว ⇨ อทินนาทานระบาดทั่ว ⇨ การใช้อาวุธระบาดทั่ว ⇨ ปาณาติบาต
 (การฆ่าฟันกันในหมู่มนุษย์) ระบาดทั่ว ⇨ มุสาวาทระบาดทั่ว ⇨ การส่อเสียด
 ⇨ กาเมสุมิฉฉาการ ⇨ ผรุสวาจา และสัมผัปปลาปะ ⇨ อภิขเฌาและพยาบาท
 มิฉฉาทิฎฐิ อธรรมราคะ ความละโมภ มิฉฉาธรรม ความไม่นับถือพ่อแม่สมณพราหมณ์

และการไม่เคารพนับถือกันตามฐานะระบาททั่ว ➡ อายุ วรรณะเสื่อม” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539 (เล่ม 11 ข้อ 102) : 73)

จะเห็นได้ว่าในจักรกัตติสูตร นอกจากการตัดสินใจที่ผิดพลาดของผู้นำที่ไม่ปฏิบัติตามพระราชประเพณีแล้ว ยังได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า ความยากจนเป็นบ่อเกิดแห่งการไร้ศีลธรรมและอาชญากรรม การกำจัดอาชญากรรมได้นั้นจะต้องปรับปรุงทางเศรษฐกิจ การที่ผู้ปกครองจะดำรงอยู่ได้นาน ต้องคำนึงถึงประชาชนเป็นหลัก ราษฎรต้องอยู่ดีกินดี หากราษฎรมีความเดือดร้อนต้องรีบช่วยเหลือแก้ไข ในการปฏิบัติหน้าที่ของผู้ปกครอง พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ผู้นำต้องปฏิบัติหน้าที่ด้วยคุณธรรมจึงจะได้ชื่อว่าเป็นการปฏิบัติหน้าที่ของนักปกครองผู้ยิ่งใหญ่ตามหลัก “จักรวรรดิวัตร” 5 ประการ คือ

1. ธรรมาธิปไตย คือ ถือความจริง ความถูกต้อง ความดีงาม เหตุผล หลักการ กฎกติกาที่ชอบธรรมเป็นบรรทัดฐาน เคารพธรรม เชิดชูธรรม นิยมธรรม ตั้งตนอยู่ในธรรม ประพฤติธรรมด้วยตนเอง

2. ธรรมการักษา คือ จัดอำนวยการรักษา คຸ້ມครองอันชอบธรรมแก่ชนทุกหมู่เหล่าในแผ่นดิน คือ ข้าราชการฝ่ายทหาร ข้าราชการฝ่ายปกครอง ข้าราชการพลเรือน นักวิชาการ และคนต่างอาชีพ เช่น พ่อค้าและเกษตรกร ชาวนิคมนชนบท และชนชายแดน พระสงฆ์และบรรพชิตผู้ทรงศีลทรงคุณธรรม ตลอดจนสัตว์มีเท้า หรือสัตว์ปีก อันควรสงวนรักษา ในอรรถกถาทำนอธิบายต่อไปว่า ให้พระราชฯ หรือผู้นำแนะนำบุตรและภรรยา กล่าวคือชนภายในให้ตั้งอยู่ในศีลสัจจ ให้อัฏฐิผ้าดอกไม้อะของหอมเป็นต้น แก่พวกบุตร และภรรยา นั้น และป้องกันอุปัทวะทั้งหมดให้แก่เขา แม้ในเหล่าทหารเป็นต้นก็เหมือนกัน แต่มีข้อแตกต่างกันดังนี้ เหล่าทหารพระราชฯควรสงเคราะห์ด้วยการให้บำเหน็จรางวัล ไม่ให้ล่วงเลยกาลเวลา กษัตริย์ผู้ได้รับการอภิเชก ควรสงเคราะห์ด้วยการให้รัตนะมีมา อาษาไนอันสง่างามเป็นต้น กษัตริย์ที่เป็นประเทศราชควรให้ยินดี แม้ด้วยการมอบให้ยานพาหนะอันสมควรแก่ความเป็นกษัตริย์นั้น พรหมณ์ทั้งหลายควรให้ยินดีด้วยไทยธรรมมีข้าวน้ำและผ้าเป็นต้น พวกคฤหบดีควรสงเคราะห์ ด้วยการให้พันธุ์ข้าว ไร่ ฝาล และโคงานเป็นต้น ผู้อยู่ในนิคมและผู้อยู่ในชนบทก็เหมือนกัน (คือควรสงเคราะห์ด้วยการให้พันธุ์ข้าว ไร่ ฝาลและโคงานเป็นต้น) พวกสมณพรหมณ์ ผู้มีบาปสงบ มีบาปลอยเสียแล้วควรสักการะ ด้วยการถวายบริขารสำหรับสมณพรหมณ์ หมูเนื้อและนกกะควรให้โปร่งใจเสียได้ด้วยการให้อภัย (รวมถึงการดูแลเรื่องสิ่งแวดลอมทั้งพืชและสัตว์) (ทีฆนิกาย ญจกถา (สมุญควลีลาสินี 3) (เล่มที่ 6) : 55)

3. อธรรมการนิเสธนา ห้ามกัน มิให้มีการอันอธรรมเกิดขึ้นในพระราชอาณาเขต คือการจัดการป้องกัน แก่ไข มิให้มีการกระทำความผิดความชั่วร้ายเดือดร้อนเกิดขึ้นในบ้านเมือง ชักนำประชาชนให้ตั้งมั่นในสุจริตและนิยมนธรรม

4. ธนานุประทาน ปันทรัพย์เฉลี่ยให้แก่ชนผู้ไร้ทรัพย์ มิให้มีคนขัดสนยากไร้ในแว่นแคว้น เช่น จัดให้ราษฎรทั้งปวงมีทางหาเลี้ยงชีพ ทำมาหากินได้โดยสุจริต

5. บริบูรณ์ญา ปรีกษาสอบถามปัญหากับสมณพราหมณ์ ผู้ประพฤดีดี ปฏิบัติชอบ ผู้ไม่ประมาทมิัวมาอยู่เสมอตามกาลอันควร เพื่อให้รู้ชัดการอันดีชั่ว ควรประกอบหรือไม่ เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขหรือไม่ แล้วประพฤดีปฏิบัติให้เป็นไปโดยถูกต้อง

สรุปได้ว่า พระพุทธองค์ทรงตรัสถึงสาเหตุของปัญหาในเชิงปัจเจกชน ไว้ในอัครคัมภีร์สุตตรว่าด้วยปัจจัยการแห่งกิเลส ตัณหาของมนุษย์ ทำให้มนุษย์เสื่อมจากความเป็นผู้วิเศษ แต่ในจักรกวัตติสูตรพระพุทธองค์ทรงตรัสสาเหตุของปัญหาในระดับโครงสร้าง เรื่องการเมืองการปกครอง หากผู้นำไม่ยึดถือปฏิบัติตามหลัก “จักรวรรดิวัตร” ก็จะเป็นที่มาของปัญหาต่างๆ ดังกล่าวข้างต้น ซึ่งแนวคิดดังกล่าวเป็นต้นแบบแห่งธรรมาภิบาลได้เป็นอย่างดี

สังคมสงฆ์ : ต้นแบบแห่งธรรมาภิบาลวิสุทธิพุทธ

สังคมสงฆ์ที่พระพุทธเจ้าผู้ทรงสถาปนาขึ้นเป็นสังคมตัวอย่างที่สมาชิกในสังคมอาจจะยังไม่เป็นพุทธะทั้งหมด แต่เป็นสังฆะโดยรูปแบบที่มีแบบแผนการดำเนินชีวิตสอดคล้องและเอื้อต่ออุดมคติ ซึ่งจะทำหน้าที่สร้างสังคมให้เป็นสังฆะอย่างแท้จริง เมื่อพระพุทธองค์ได้จัดตั้งสังคมสงฆ์ขึ้นมาแล้ว พระองค์ก็ได้วางระเบียบระเบียบกฎเกณฑ์ในการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ซึ่งเป็นสิ่งสมมติไม่มีอยู่จริงในธรรมชาติ แต่อาศัยหลักความจริงในธรรมชาติเป็นเกณฑ์เพื่อให้มนุษย์ทั้งหลายเข้าถึงธรรม ระเบียบระเบียบทั้งหมดนี้เรียกว่า “วินัย” หลักการพัฒนาสังคม ให้เป็นสังคมภิบาล ซึ่งเป็นระดับหนึ่งในธรรมาภิบาลยุคปัจจุบัน ประกอบด้วยหลักการใหญ่สองส่วน คือ ธรรมอันเป็นอุดมคติคือหลักการ หรือเป้าหมาย ส่วนวินัยคือการจัดวางระบบขึ้นในสังคมมนุษย์ด้วยความรู้ในหลักความจริงของธรรมชาติเพื่อให้มนุษย์สามารถดำเนินชีวิตโดยสอดคล้องกับหลักความจริงนั้น ซึ่งเป็นภาคปฏิบัติ เป็นวิธีการจัดทำ ดังที่พระพุทธมคฺณามรณได้อธิบายว่า “ในแง่ธรรมนั้น พุทธศาสนาต้องการจะฝึกฝนคนให้มีคุณภาพและคนที่มีความภาวนั้นก็มาประกอบกันเข้าเป็นสังคมที่ดี มาช่วยกันสร้างสรรค์สังคมที่ดี แต่วินัยเป็นการจัดสภาพชีวิตสภาพความเป็นอยู่สภาพแวดล้อม จัดชุมชน จัดสังคม จัดระบบให้เกื้อกูลแก่การฝึกคนให้มีคุณภาพเช่นนั้นและเพื่ออำนวยโอกาสให้คนที่มีความภาวนานั้นสามารถก้าวหน้าต่อไปสู่จุดมุ่งหมายสูงสุดยิ่งขึ้นในทางธรรม” (พระราชวรมนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). 2527 : 11) สังคมสงฆ์ในทัศนะ

ของพระพรหมคุณาภรณ์จึงเป็นสังคมที่มีธรรม คือความจริง หรือความถูกต้องดีงามเป็นจุดหมายสูงสุด โดยมีหลักการที่สำคัญว่า “ธรรมาธิปไตย ทุกคนต้องถือธรรมเป็นใหญ่ ทุกคนต้องฝั่ธรรม ต้องถือธรรมเป็นบรรทัดฐานและเพียรพยายามมุ่งจะให้เข้าถึงธรรม” (พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมปยุตโต). 2541 : 19) สอดคล้องกับแนวคิดของ ดร.เอมเบกการ์ ที่เห็นว่า “พระพุทธเจ้าทรงจัดตั้ง สังคมสงฆ์ขึ้นเพื่อให้มีสังคมของคณะบุคคลที่ดำรงชีวิตอยู่ตามอุดมคติของพระพุทธศาสนา เพื่อเป็นแบบอย่างแก่คฤหัสถ์” (พระมหาสมชัย กุสลจิตฺโต, แปล . 2537 : 22) สังคมสงฆ์ใน พุทธศาสนานั้นเป็นตัวอย่างของสังคมที่มนุษย์สามารถช่วยกันสร้างขึ้นมาได้ โดยการบูรณาการ มนุษย์ ธรรมชาติ สังคม ประสานกันเข้าเป็นองค์รวมเดียว โดยมีมนุษย์เป็นองค์ประกอบสำคัญที่จะ พัฒนาให้ระบบบูรณาการเป็นไปด้วยดี สอดคล้องกับแนวคิดเรื่องธัมมิกสังคมของพุทธศาสนิกขุ ดังข้อความที่ว่า “พระพุทธองค์ทรงบัญญัติระบบวินัย ทำให้เราเห็นได้ทีเดียวว่า เป็นระบบที่ผูกพัน กันไว้เป็นพวกเป็นหมู่ ไม่แยกออกจากกันไป คำว่า “สังฆะ” แปลว่า หมู่ หรือ พวก มันไม่ได้ แปลว่า เดี่ยว คนเดียว เมื่อมันอยู่เป็นพวก มันก็ต้องมีอะไรเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว หรือมีหลักธรรม สังจะอันใดอันหนึ่ง ที่จะทำให้คณะสงฆ์ตั้งอยู่ได้เป็นหน่วยเดียว จากส่วนประกอบของหน่วย หลายร้อยหลายพันหลายหมื่นหน่วยถึงเข้าเป็นสังคมที่ถูกต้อง”(พุทธทาส อินทปัญโญ . 2538 : 144) การที่มนุษย์จะเป็นอยู่อย่างประสานกลมกลืน เริ่มต้นมนุษย์ก็ต้องรู้จักธรรมชาติ คือ รู้จักความจริง ของธรรมชาติ เพื่อจะได้ปฏิบัติต่อธรรมชาติได้อย่างถูกต้อง นอกจากนี้ พระพุทธศาสนายังมุ่งสอน ให้มนุษย์รู้จักพึ่งตัวเองในการประกอบคุณงามความดี ในการยกระดับชีวิตของตนให้สูงขึ้น ไม่สอน ให้คิดแต่จะเอาดีด้วยการบงการบงการอ่อนน้อม (สุชีพ ปุญญานุภาพ. 2541 : 19 – 20) ในส่วนธรรมชาติ ของมนุษย์นั้นประกอบด้วยความเป็นอยู่ด้านต่างๆ 3 ด้าน คือ ด้านพฤติกรรม ซึ่งแสดงออกทางกาย และวาจา ที่ติดต่อกับสิ่งแวดล้อม แล้วก็มีด้านจิตใจ และด้านปัญญา ซึ่งสามด้านหรือ สามส่วนนี้มีความสัมพันธ์และอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ส่วนที่สำคัญที่สุดก็คือ ปัญญา ซึ่งปัญญามีสองด้าน มาบรรจบประสานกัน คือปัญญาที่เข้าถึงความจริงของธรรมชาติ ปัญญาที่นำ ความรู้ในความจริงนั้นมาใช้จัดสรรสังคมให้ดี พระพุทธเจ้าสอนว่า ความจริงมีอยู่ตามธรรมชาติ พระพุทธเจ้าจะเกิดหรือไม่ก็ตาม ความจริงก็เป็นอย่างนั้น แต่พระพุทธเจ้าได้มาค้นพบความจริง นั้นแล้ว ก็นำมาเปิดเผยชี้แจงแสดงอธิบายให้เข้าใจได้ง่าย ความจริงนี้เรียกว่า ธรรม หรือ กฎธรรมชาติ ชีวิตมนุษย์ก็เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และเป็นไปตามความจริงหรืออยู่ใต้กฎนี้ด้วย ในขณะที่เดียวกันมนุษย์ก็อยู่กันเป็นหมู่ อยู่กันเป็นสังคม ทำอย่างไรให้หมู่มนุษย์จำนวนมาก ดำเนินชีวิตได้สอดคล้องกับความจริงตามกฎของธรรมชาติ คำตอบคือ ต้องขยายปัญญาไปให้ แก่สังคมมนุษย์ โดยผู้รู้ความจริงทำการจัดตั้งแบบแผน จัดสรร ดำเนินการ วางระเบียบต่างๆ เพื่อให้สังคมมีสิ่งแวดล้อมที่ดี ที่จะช่วยเกื้อกูลตะล่อมให้ชีวิตของคนทั้งหลายที่อยู่ในสังคมนั้น ดำเนินไปสอดคล้องกับความเป็นจริงของธรรมชาติ ยกตัวอย่างเช่นกรณีของพระพุทธเจ้า

ถ้าหากท่านพบความจริงในธรรมชาติแล้วความรู้นั้นจำกัดอยู่กับตัว ก็เป็นเพียงพระปัจเจกพุทธเจ้า แต่พระพุทธองค์ทรงมีความสามารถพิเศษมากกว่านั้น คือ ทรงสามารถจัดตั้ง วาระเบียบ แบบแผน จัดสรรสิ่งแวดล้อม ที่จะทำให้ธรรมนั้นอำนวยความสะดวกแก่สังคมมนุษย์จำนวนมากได้ด้วยการจัดตั้งวาระเบียบชีวิต และระบบสังคมบนฐานแห่งความรู้ในความจริงของธรรมชาติเพื่อเอื้อประโยชน์แก่สังคมมนุษย์นี้ เรียกว่า วินัย ซึ่งคู่กันกับธรรมที่เป็นตัวความจริงในธรรมชาติ พระพุทธศาสนาประกอบด้วยหลักการสองส่วนนี้ คำว่า ปาพจน์ หรือ ธรรมวินัย จึงเป็นชื่อเดิมของพุทธศาสนา ในหมู่มนุษย์วินัยคือการจัดตั้งแบบแผน วาระระบบความเป็นอยู่ และจัดระเบียบในสังคม เป็นสิ่งสำคัญยิ่ง แต่ก็มีความสัมพันธ์ระหว่างธรรมกับวินัย จะเห็นได้ว่าระบบแบบแผนในสังคมมนุษย์ทั้งหมดที่เรียกว่า ระบบเศรษฐกิจ ระบบการเมือง การปกครอง ระบบการบริหาร และระบบสังคมต่างๆ ทุกอย่าง จะต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานความรู้ความเข้าใจในความจริงแท้ในธรรมชาติที่ประสานเป็นอันเดียวกันทั้งหมด

รวมความว่า ธรรมเป็นเรื่องของความเป็นจริงตามธรรมชาติซึ่งมีอยู่เป็นธรรมดา เป็นเรื่องของชีวิตจิตใจ และปัญหาเป็นเรื่องของเนื้อหาสาระ และเป็นเรื่องของตัวบุคคลที่แต่ละชีวิตจะต้องรับผิดชอบตัวเองต่อกฎธรรมชาติ ในฐานะที่ชีวิตเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ แต่วินัยเป็นเรื่องของการจัดระบบสังคม ซึ่งเป็นเรื่องของสมมติ เป็นเรื่องของรูปแบบ เป็นเรื่องหนักไปทางด้านรูปธรรม และเป็นเรื่องของสังคมมนุษย์ที่แต่ละบุคคลจะต้องรับผิดชอบต่อกฎเกณฑ์ของสังคม ตัวอย่างวินัยของพระสงฆ์จะว่าด้วยเรื่องปัจจัยสี่ และการจัดสรรปัจจัยสี่ ว่าด้วยระบบการอยู่ร่วมกันว่าจะมีความสัมพันธ์กันอย่างไร จะดำเนินกิจกรรมส่วนรวมกันอย่างไร จะดูแลปกครองกันอย่างไร จะวินัยจัดตักสินคดียังไง เป็นต้น ในแง่ของธรรม แต่ละคนรับผิดชอบต่อกฎธรรมชาติชีวิต รับผิดชอบต่อกรรมของตน กรรมในทางธรรมก็คือปฏิบัติการของกฎธรรมชาติที่กระทำต่อบุคคลแต่ละคนนั้นเป็นส่วนตัว แต่ในแง่วินัยบุคคลแต่ละคนรับผิดชอบต่อสังฆ คือต่อสังคม คือ ไม่รบกวนให้ผลของกรรมตามกฎธรรมชาติ แต่สังฆมีหลักแห่งกรรมทางวินัย ซึ่งเป็นกรรมสมมติ ที่จะจัดการกับผู้ทำผิดนั้นทันทีในฐานะเป็นสมาชิกของสังคม (พระธรรมปิฎก. 2539 : 23) รัฐในอุดมคติที่พระพุทธเจ้าทรงก่อตั้งให้เป็นรูปธรรมขึ้นโดยมีลักษณะพิเศษที่เป้าหมายนโยบายและหลักการที่แตกต่างจากรัฐอื่นๆ ไป ดังนี้

1. ประชาชน เป็นองค์ประกอบสำคัญที่สุดของรัฐ เพราะประชาชนเป็นผู้สร้างวิถีชีวิต ขนบธรรมเนียมประเพณีให้เจริญรุ่งเรืองหรือเสื่อมโทรมได้ สิ่งที่ต้องพิจารณาเกี่ยวกับประชาชน คือ จำนวน เชื้อชาติ และวัฒนธรรม ประเภทและชนชั้นที่สำคัญ คือคุณภาพของประชากร ในพระพุทธศาสนา หมายถึง พุทธบริษัท 4 พุทธจักรจะเจริญหรือเสื่อมโทรมก็ขึ้นอยู่กับบริษัททั้งสิ้นเป็นสำคัญ เช่นเดียวกับความเจริญและความเสื่อมของรัฐโดยมีประชากรเป็นตัวแปรสำคัญ

พระพุทธองค์ตรัสว่า “ศาสนาของตถาคตจะเจริญหรือเสื่อมย่อมขึ้นอยู่กับพุทธบริษัททั้งสิ้น คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา”

2. การบริหาร พระองค์ทรงยึดถือหลักการหรือธรรมะมากกว่าบุคคลมีพระพุทธพจน์ที่แสดงให้เห็นถึงการที่พระองค์นั้นทรงยึดถือหลักการ (ธรรมะ) มากกว่าตัวบุคคลดังที่พระองค์ตรัสว่า “อานนตฺตธรรมและวินัยโต อันเราแสดงไว้แล้วบัญญัติไว้แล้วแก่พวกเธอทั้งหลายเป็นศาสดาของพวกเธอทั้งหลาย โดยกาลล่วงไปแห่งเรา” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539 (เล่ม 10 ข้อ 216) :164)

สังคมสงฆ์ในช่วงแรกๆ พระพุทธเจ้าทรงปกครองด้วยพระองค์เอง และการปกครองก็เน้นการปกครองโดยธรรม (ธรรมราชา) มีลักษณะคล้ายพ่อปกครองลูก ดังพระดำรัสตอบพระภิกษุสงฆ์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายเป็นบุตรแห่งเรา เป็นโอรสที่เกิดจากปาก เกิดโดยธรรมอันธรรมเนรมิตแล้ว เป็นธรรมทายาท” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539 (เล่ม 16 ข้อ 154) : 260) ต่อมาพระพุทธองค์ได้มอบอำนาจให้พระสงฆ์ที่เป็นปุชนียะผู้เป็นอาวุโสปกครอง โดยมีจำนวนไม่ต่ำกว่า 4 รูป สังฆสังคม หรือสังคมแห่งสงฆ์จึงมีธรรมเป็นแกน “ธรรม” หมายถึง คำสอน แสดงความเป็นจริง ความดีงาม เป็นเรื่องเนื้อหา หลักการ สิ่งที่ค้นพบ คำเปิดเผย เน้นที่ชีวิตด้านในที่จิตใจและที่ตัวบุคคล หรือปัจเจกบุคคล เป็นที่น่าสังเกตว่าแม้พระพุทธองค์มีพระนามว่า พุทธะ ซึ่งเป็นสถานภาพที่สำคัญและยิ่งใหญ่แต่พระองค์มีสิ่งเคารพ ดังพุทธดำรัสที่ว่า

“พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา ทรงอาศัยธรรม สักการะธรรม เคารพธรรม นอบน้อมธรรม เชิดชูธรรม ยกย่องธรรม มีธรรมเป็นใหญ่ ทรงจัดการรักษาป้องกันและคุ้มครองกายกรรม วาจากรรม และมนโกรรมโดยธรรม จึงให้ธรรมจักรที่ยอดเยี่ยมหมุนไปโดยธรรม จักรนั้นอันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหมหรือใครๆ ในโลกให้หมุนกลับ (คัดค้าน) ไม่ได้ พระพุทธองค์ทรงหนักในธรรม ทรงเคารพธรรม กายของพระตถาคตก็คือ โลกุตตรธรรม 9 ประการ” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539 (เล่ม 20 ข้อ 14) :156)

จากการศึกษาพบว่าบริหารของพระพุทธองค์ยังมิได้แยกชีวิตออกจากแวดวงของภูมิหลังทางด้านสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง คำสอนของพระองค์ครอบคลุมเรื่องที่เกี่ยวข้องกับปัญหาด้านสังคม เศรษฐกิจ การเมือง รัฐและประชาชนในรัฐเป็นวิวัฒนาการทางสังคม เริ่มต้นจากความเรียบง่ายไปสู่ความสลับซับซ้อนโดยยึดหลักความสงบสุขของประชาชนเป็นใหญ่ ผู้ปกครองในฐานะเป็นตัวกลางที่จะคอยจัดสรรผลประโยชน์ให้เป็นที่ยอมรับของทุกฝ่าย ทั้งนี้

เพื่อความอยู่ดีกินดี สร้างสวัสดิภาพให้เกิดแก่ประชาชน เพราะว่าความยากจน เป็นสาเหตุของการไร้ศีลธรรมและอาชญากรรม เช่น โจรกรรม การพุดตด การเบียดเบียน ความโกรธ ความโหดร้าย ฯลฯ บรรดาพระราชในสมัยโบราณก็เช่นเดียวกับรัฐบาลทั้งหลายในปัจจุบัน ต่างพยายามปราบปรามอาชญากรรมด้วยการลงโทษ ซึ่งไม่มีทางสัมฤทธิ์ผลได้ ในกฎพันตสูตร พระองค์ได้ทรงแนะนำว่า การที่จะกำจัดอาชญากรรมได้นั้น จะต้องมีการปรับปรุงสภาพทางเศรษฐกิจของประชาชน ประเทศชาติก็จะมีแต่ความสุข ปราศจากอาชญากรรม (รศ.ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร และคณะ แปล. 2548. :158) พระพุทธองค์ทรงสอนให้แก้ความชั่วด้วยความดี และสอนให้แก้ที่ตัวเองก่อนโดยไม่คอยเกี่ยงให้คนทั้งโลกดีหมดแล้ว เราจึงจะดีเป็นคนสุดท้าย แม้ในการสอนให้มีเมตตาจิตก็ให้หัดแผ่เมตตาในตนเองก่อน เพื่อจะได้เป็นพยานว่า เราชักสุขเกลียดทุกข์ฉันใด คนอื่นก็มีความรักสุขเกลียดทุกข์ฉันนั้น พระพุทธศาสนา เป็นศาสนาที่สอนให้ถือธรรม คือความถูกต้อง ตามเหตุผลเป็นประมาณ ที่เรียกว่า ธรรมาธิปไตย ไม่สอนให้ถือตนเองเป็นใหญ่ หรือสอนให้ถือคนอื่นเป็นใหญ่ หลักคำสอนเรื่องผู้เห็นธรรมชื่อว่า เห็นพระพุทธเจ้า ผู้ปฏิบัติธรรมชื่อว่าผู้อยู่ใกล้พระพุทธเจ้า คำสอนเรื่องอามิสบูชา และปฏิบัติบูชา และการตั้งพระธรรมวินัยไว้เป็นพระศาสดาแทนพระองค์ของพระพุทธเจ้า ก็เป็นการสอนแบบธรรมาธิปไตยนี้ อย่างไรก็ตามในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสจารย์ท่านได้อธิบายหลักอธิปไตย 3 กับเรื่องศีลในลักษณะที่เกี่ยวเนื่องกับการทำความดี ไว้ดังนี้ว่า ศีลที่บุคคลใคร่เพื่อจะสละทิ้งสิ่งซึ่งไม่สมควรแก่ตน ผู้มีตนเป็นที่เคารพ ประพฤติเป็นไปแล้วด้วยความเคารวะในตน ชื่อว่า อัตตาทิปไตยศีล ศีลที่บุคคลผู้ใคร่เพื่อจะหลีกเลี่ยงการตำหนิของชาวโลก ผู้มีโลกเป็นที่เคารพ ประพฤติเป็นไปแล้วด้วยความเคารวะในโลก ชื่อว่า โลกาทิปไตยศีล ศีลที่บุคคลผู้ใคร่เพื่อจะบูชาความยิ่งใหญ่ของธรรม ผู้มีธรรมเป็นที่เคารพ ประพฤติเป็นไปแล้วด้วยความเคารวะในธรรม ชื่อว่า ธัมมาธิปไตยศีล (สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง. 2548 : 21) สังคมสงฆ์จึงเป็นสังคมแห่งธรรมาภิบาลอย่างแท้จริงดังกล่าวแล้วข้างต้น หากสรุปตามกรอบหลักธรรมาภิบาล 6 ประการ ตามระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการสร้างระบบบริหารกิจการบ้านเมืองและสังคมที่ดี พ.ศ. 2542 นั้น ก็สามารถพบหลักฐานได้ทั่วไปในสังคมสงฆ์หรือในคัมภีร์ของพุทธศาสนา ซึ่งจะให้เห็นหลักการปฏิบัติได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนี้

1. หลักนิติธรรม (the rule of law) หลักนิติธรรมในพระพุทธศาสนานั้น คำที่มีความหมายใกล้เคียงที่สุด ตรงที่สุด ก็คือคำว่า “วินัย” วินัยในภาษาไทยมีความหมายแคบ เป็นเรื่องกฎเกณฑ์ ระเบียบ ข้อบังคับในการปฏิบัติกิจหน้าที่ และการเป็นอยู่ วินัยในพุทธศาสนา แปลว่า “การจัดตั้งวางระบบแบบแผน” วินัยก็คือการจัดโครงสร้างวางระบบแบบแผนของชุมชนหรือสังคม เพื่อให้มนุษย์มาอยู่ร่วมกันโดยมีความเป็นอยู่และสัมพันธ์ที่ดีงาม (พระธรรมปิฎก

(ป.อ. ปยุตโต). 2541 : 16) วินัยยังมีอีกคำที่ประกอบรวม คือคำว่าบัญญัติ รวมเรียกว่า วินัยบัญญัติ วินัยยังมีความหมายพิเศษอื่น เช่น อนุบัญญัติ หมายถึงการบัญญัติเพิ่ม จากมูลบัญญัติ คือ บัญญัติที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติครั้งแรก วัตถุประสงค์ในการบัญญัติวินัยที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ มี 10 ประการ คือ 1) เพื่อความดีงามที่สงฆ์เห็นร่วมกัน 2) เพื่อความผาสุกของสงฆ์ 3) เพื่อกำราบปราบคนที่ไม่รู้จักละอาย 4) เพื่อความผาสุกของภิกษุที่มีศีล 5) เพื่อป้องกันความเสื่อมเสียที่จะเกิดในปัจจุบัน 6) เพื่อขจัดความเสื่อมเสียที่จะเกิดในอนาคต 7) เพื่อความเสื่อมใสของคนที่ยังไม่เสื่อมใส 8) เพื่อความเสื่อมใสยิ่งขึ้นไปของคนที่ไม่เสื่อมใสแล้ว 9) เพื่อความดำรงมั่นแห่งพระสัทธรรม 10) เพื่อส่งเสริมความเป็นระเบียบเรียบร้อยสนับสนุนวินัยให้หนักแน่น (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539 (เล่ม1 ข้อ 39) :28) เสฐียรพงษ์ วรรณปก ได้จำแนกวัตถุประสงค์ของการบัญญัติวินัย 10 ประการข้างต้น ออกเป็น 5 กลุ่มด้วยกัน โดยแบ่งเป็นกลุ่มๆ ละ 2 ข้อ คือ กลุ่มแรก คือข้อ 1 และข้อ 2 จัดเป็นประโยชน์แก่พระสงฆ์โดยรวม กลุ่มที่สอง คือ ข้อ 3 และข้อ 4 จัดเป็นประโยชน์เฉพาะบุคคล กลุ่มที่สาม คือ ข้อ 5 และข้อ 6 จัดเป็นประโยชน์ คือ ความงามแห่งชีวิต กลุ่มที่สี่ ข้อ 7 และข้อ 8 จัดเป็นประโยชน์แก่พุทธศาสนิกชน และกลุ่มที่ 5 คือ ข้อ 9 และข้อ 10 จัดเป็นประโยชน์แก่พระศาสนา (เสฐียรพงษ์ วรรณปก . 2540 :21) ด้วยเหตุที่การบัญญัติวินัยของพระพุทธเจ้า มีเป้าหมายเฉพาะสังคมสงฆ์ดังกล่าวแล้วรูปแบบและลักษณะของวินัยจึงมีความแตกต่างและพิเศษไปจากสังคมอื่นๆ ผู้ที่จะเข้ามาเป็นสมาชิกของสังคมจะต้องยอมรับในวินัยนั้นๆ จึงจะสามารถอยู่ร่วมกันในสังคมนั้นได้ (ปริชา บุญศรีตัน. 2547 : 26) หลักนิติธรรมตามแนวทางของพุทธศาสนาจึงเป็นอุดมคติขั้นสูง เป็นตัวอย่างแห่งนิติธรรมตามหลักธรรมาภิบาลอย่างแท้จริง

2. หลักคุณธรรม (morality) หลักคุณธรรมถือเป็นอุดมการณ์ขั้นสูงของพระพุทธศาสนา ในพระไตรปิฎกปรากฏเรื่องราวต่างๆ ที่พระพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก ได้บำเพ็ญคุณธรรมต่างๆ ตัวอย่างเช่น พระพุทธเจ้าทรงตั้งสัจจาธิฐานจะไม่เสด็จลุกขึ้นจากโพธิบัลลังก์หากยังไม่ได้ตรัสรู้ เป็นสัจจาธิฐานที่แสดงถึงความตั้งใจจริง มีความซื่อสัตย์ต่อตนเอง อุดมการณ์อีกอย่างหนึ่งที่ปรากฏในคำสอนทางพุทธศาสนาว่า “เสียทรัพย์ เพื่อรักษาอวัยวะ เสียอวัยวะเพื่อรักษาชีวิต แต่ให้ออมเสียทั้งทรัพย์ อวัยวะ และชีวิต เพื่อรักษาธรรมะ” พระพุทธองค์ยังได้ตรัสว่า “คนที่มีอายุร้อยปี ไม่ตั้งอยู่ในศีลธรรม สู้คนอายุวันเดียวแต่ตั้งอยู่ในศีลธรรมไม่ได้” อุดมการณ์เหล่านี้เคยเป็นอุดมการณ์สำคัญของบรรพบุรุษไทยในอดีต เช่นเรื่อง พันท้ายนรสิงห์ สมัยแผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) ที่วิงวอนพระเจ้าเสือให้ประหารชีวิตตนเพื่อรักษาขนบธรรมเนียมของพระราชกำหนด ทั้งที่พระเจ้าเสือไม่ทรงต้องการประหารชีวิต (ศ.ธานินทร์ กรัยวิเชียร. 2543 : 28) เป็นต้น สมัยใกล้จะปรินิพพาน พระองค์ทรงปรารภการที่พุทธบริษัทบูชา

พระองค์เป็นใจความว่า “การบูชาพระองค์ด้วยอามิสบูชา มีดอกไม้เป็นต้น ยังไม่ชื่อว่าบูชาแท้ แต่ผู้ใดประพฤติปฏิบัติธรรม ปฏิบัติชอบตามทำนองคลองธรรม ผู้นั้นจึงชื่อว่า เคารพสักการะ นับถือบูชาพระตถาคตด้วยบูชาอันยอดเยี่ยม” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539 (เล่ม 10 ข้อ 199) : 148) การนับถือพระพุทธศาสนาจึงไม่มีอะไรกีดกันคนยากจนหรือคนชั้นต่ำให้ต้องรู้สึกมีปมด้อย เพราะเมื่อถือธรรมเป็นใหญ่แล้ว ทุกคนก็มีสิทธิปฏิบัติธรรมได้ด้วยกันทั้งสิ้น พระพุทธดำรัสอื่นๆ ที่ทรงตรัสเกี่ยวกับคุณธรรมอีกเช่นว่า

“บุคคลไม่ชื่อว่า เป็นผู้ตั้งอยู่ในธรรมเพราะวินัจฉัยคติได้รวดเร็ว แต่ผู้ใดเป็นบัณฑิต แยกเรื่องถูกเรื่องผิดได้ ตัดสินคดีโดยไม่พลุนพลันโดยธรรมโดยเสมอภาค ผู้มีปัญญานั้น เป็นผู้คุ้มครองธรรม ย่อมเรียกได้ว่า **ผู้ตั้งอยู่ในธรรม**

“บุคคลไม่ชื่อว่า เป็นผู้ใหญ่เพียงเพราะมีผมหนอก วยอันแก่ของเขายังเรียกว่า แก่เปล่า แต่ผู้ใดมีสัจจะ มีธรรม มีความไม่เบียดเบียน มีความสำรวม มีการฝึกตน เป็นผู้แก้ปัญหา คายมลทินโทษเสียได้ ผู้นั้นจึงเรียกได้ว่าเป็น**ผู้ใหญ่**”

“บุคคลย่อมไม่เป็นสมณะ เพียงเพราะมีศีระไล่น คนที่ไม่มัวตร พุดพล่อยๆ ประกอบด้วยความปรารถนาความโลภจะเป็นสมณะได้อย่างไร ผู้ใดสงบบาปน้อยใหญ่ เสียได้ด้วยประการทั้งปวง จึงเรียกว่าสมณะได้เพราะสงบบาปทั้งหลาย”

3. หลักความโปร่งใส (accountability) พระพุทธจริยาอย่างหนึ่ง ซึ่งสอดคล้องกับหลักความโปร่งใสของพระพุทธเจ้าที่ควรศึกษาคือ ยอมให้ผู้อยู่ในปกครองตั้งเดือนตรวจสอบความประพฤติของผู้เป็นหัวหน้า พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พระสาวกตรวจสอบพระองค์ อนุญาตให้พระสาวกว่ากล่าวตักเตือนหากพบว่าพระองค์จะมีข้อบกพร่อง พระพุทธเจ้ารับสั่งให้สังฆตบตรวจสอบความเป็นพุทธะว่าพระองค์เป็นพุทธะจริงหรือไม่ **“พึงตรวจสอบตถาคต เพื่อจะได้รู้แน่ชัดว่า เป็นสัมมาสัมพุทธะจริงหรือไม่** (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539 (เล่ม 12 ข้อ 488) : 526) ในอรรถกถาท่านขยายความว่า ผู้ตรวจสอบ มี 3 จำพวก คือ (1) อตถวิมังสกะ หมายถึง ผู้พิจารณาประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น (2) สังขารวิมังสกะ หมายถึงผู้พิจารณาสังขารธรรมโดยลักษณะของธรรมนั้น โดยสามัญญลักษณะ และ โดยวิภาคธรรม (3) สัตถวิมังสกะ หมายถึง ผู้พิจารณาตรวจสอบพระศาสดา เช่น พิจารณาว่า ขึ้นชื่อว่า ศาสดาต้องมีคุณเช่นนี้ ๆ ในสูตรนี้ หมายถึงอตถวิมังสกะ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539 (อรรถกถา เล่ม 2 ข้อ 487) : 286) ในวันอุโบสถ พระองค์ทรงปวารณาต่อสงฆ์ว่า **“ขอปวารณาท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย จะไม่ติเตียนกรรมไร ๆ ทางกาย ทางวาจา ของตถาคตบ้างเลยเชียวหรือ”** พระสารีบุตร ลูกขึ้นประนมมือท่มผ้าเฉวียงบ่า หันไปหาพาลงกราบทูลว่า **“ไม่มีกรรมใดๆ ของพระองค์ที่จะติเตียนได้เลย”** (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539 (เล่ม 15 ข้อ 215) : 312) การปวารณา

ให้ว่ากล่าวตักเตือนกันเป็นกุสโลบาย สำหรับผู้นำหมู่ แสดงภาวะผู้นำให้เห็นว่าพระองค์มีพระทัยกว้างยอมให้คนในปกครองว่ากล่าวตักเตือนได้ ถือเป็นแบบอย่างของนักปกครอง หากผู้ปกครองยินดีให้คนในปกครองตักเตือนได้ ย่อมเป็นกุสโลบายให้หมู่คณะอยู่กันด้วยความสมัครสมานสามัคคี พระสารีบุตรกล่าวความบริสุทธิ์ของพระพุทธเจ้าว่า

“พระตถาคตมีความประพฤติดังกาย วาจา และทางใจ (กายสมาจาร วจีสมาจาร มโนสมาจาร) บริสุทธิ์ พระองค์ได้มีความประพฤติดังกาย ทางวาจา และทางใจ ที่ต้องปกปิดซ่อนเร้นเอาไว้ โดยเข้าพระทัยว่าคนอื่นอย่าล่วงรู้ความทุจริตทางกาย ทางวาจาและทางใจของพระองค์เลย” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539 (เล่ม 11 ข้อ 30) :267)

พระศาสดาที่อนุญาตให้สาวกตรวจสอบพฤติกรรมของตน ย่อมแสดงถึงความบริสุทธิ์ทั้งภายในและภายนอก มั่นใจต่อการกระทำของพระองค์เอง ยากจะหาผู้นำคนใดมาเปรียบเทียบกับพระองค์ได้

4. หลักความมีส่วนร่วม (participation) การมีส่วนร่วม หมายถึง การที่ทั้งชายและหญิงมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ เทาเทียมกันทั้งทางตรงและทางอ้อม การคาดหวังความสำเร็จจะต้องดูตั้งแต่กระบวนการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ เช่นในคณะสงฆ์มีการกระจายอำนาจ เวลาจะบวชต้องมีการทำญัตติจุดตุตถกรรม เวลาจะรับภิกษุ ต้องถามสงฆ์ เพราะฉะนั้นการที่พระพุทธองค์ทรงกระจายอำนาจให้คณะสงฆ์ในการปกครอง คือจุดเริ่มต้นของธรรมาภิบาลในโลก พระพุทธเจ้าทรงอยู่ในสมัยราชาธิปไตย แต่พระองค์ให้สงฆ์ส่วนใหญ่กระจายอำนาจ โดยฝากพระพุทธศาสนาไว้กับบริษัท 4 นอกจากนี้พระพุทธองค์ยังได้ตรัสหลักอภิธานิยธรรม ซึ่งเป็นหลักการมีส่วนร่วม (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539 (เล่ม 10 ข้อ 134) : 79-80) คือ

- 1) หมั่นประชุมกัน ต้องหมั่นประชุมกันเนื่องนิิตย์
- 2) พร้อมเพียงกันประชุม พร้อมกันทำกิจที่ควรทำ พร้อมกันเลิกประชุม
- 3) ไม่บัญญัติสิ่งที่พระพุทธองค์ไม่บัญญัติไว้ ไม่ล้มล้างสิ่งที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้แล้วปกครองโดยกฎหมายที่ชอบธรรม

- 4) มีความเคารพนับถือท่านผู้ใหญ่ให้ท่านมีส่วนร่วม
- 5) บรรดากุลสตรีมีส่วนร่วม ไม่ข่มเหงสตรี ผู้หญิงก็เป็นใหญ่ได้
- 6) ศาสนาอื่นเคารพเจดีย์ปูชนียสถานของศาสนาอื่นให้เขาอยู่ได้
- 7) ศาสนาพุทธก็อารักขา คุ่มครองพระอรหันต์ทั้งหลาย

สังคมสงฆ์จึงเป็นสังคมแห่งกัลยาณมิตรที่สมาชิกดำรงอยู่ร่วมกันเพื่อการศึกษาตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา คือการพัฒนาพฤติกรรม จิตใจและปัญญา ดังที่พระพรหมคุณาภรณ์กล่าวไว้ว่า “สาระของไตรสิกขาแสดงออกมาไม่เฉพาะในการปฏิบัติของบุคคลเท่านั้น แต่ส่องถึงภารกิจของมนุษย์ที่จะต้องทำในระดับชุมชนและระดับสังคมด้วย” อปริหานิยธรรม หมายถึงธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดความเจริญโดยส่วนเดียว ไม่มีความเสื่อม มี 2 ประเภทคือ ราชอปริหานิยธรรม และภิกขุอปริหานิยธรรม

5. หลักความรับผิดชอบ (responsibility) ความหมายของความรับผิดชอบที่แท้จริงจะต้องตั้งอยู่บนฐานของความเมตตากรุณา และความปรารถนาที่จะทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น เราไม่เพียงแต่จะให้ความเคารพมวลมนุษยชนเท่านั้น หากยังต้องให้การดูแล การงดเว้นจากการก้าวก่ายแทรกแซงศัตรูสายพันธุ์อื่นและสิ่งแวดล้อม ในการทำงานเพื่อความสุขและความพึงพอใจของบุคคล ครอบครัว ประเทศชาติ และชุมชนระหว่างประเทศ กฎุญแจสำคัญคือจิตใจที่หวังประโยชน์เพื่อผู้อื่นของเรานี้เอง (The Dalai Lama. 1996 : 3-4) ตัวอย่างหลักปฏิบัติเกี่ยวกับความรับผิดชอบ คือ หลักทศ 6 ในสังคาลสูตรเป็นหลักธรรมที่ว่าด้วยหน้าที่พลเมือง เป็นความรับผิดชอบร่วมกันของทุกฝ่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างตนเองต่อคนรอบข้าง ซึ่งมนุษย์แต่ละคนจะมีความสัมพันธ์กับคนรอบข้างซึ่งมีสถานะแตกต่างกันจำแนกออกเป็น 6 กลุ่มเหมือนทศ 6 ซึ่งแต่ละทศมีความหมายดังนี้ 1) ทศเบื้องหน้า มารดาบิดา 2) ทศเบื้องขวา ครูอาจารย์ 3) ทศเบื้องหลัง บุตร ภรรยาหรือสามี 4) ทศเบื้องซ้าย มิตรสหาย 5) ทศเบื้องหลัง ลูกจ้างหรือคนรับใช้ 6) ทศเบื้องบน พระภิกษุ สามเณร สมณพราหมณ์ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539 (เล่ม 11 ข้อ 242) : 199) การที่พระพุทธเจ้าตรัสให้พระสาวกเที่ยวจาริกไปเพื่อประโยชน์ของชาวโลก หลักเมตตากรุณาในพรหมวิหาร 4 หลักการสงเคราะห์กันในสังคหวัตถุ 4 ล้วนเป็นหลักธรรมที่แสดงความรับผิดชอบต่อสังคมในพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น หากจะกล่าวสรุปโดยภาพรวมทั้งสิ้น พระพุทธศาสนาสั่งระบบศีลหรือวินัยขึ้นมา ก็ล้วนมีเจตนารมณ์ในการรับผิดชอบทั้งในเชิงปัจเจกและเชิงสังคมควบคู่กันไป นั่นคือเน้นหล่อหลอมกลมเกลียวพฤติกรรมของแต่ละบุคคลให้ดีงาม และจัดวางระเบียบแบบแผน จัดโครงสร้าง และจัดระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมควบคู่กันไป

6. หลักความคุ้มค่า (cost - effectiveness or economy) สังคมสงฆ์ในพุทธศาสนาเป็นสังคมตัวอย่างของชีวิตที่พึ่งอาศัยวัตถุน้อยที่สุด เพื่อฝึกให้พระภิกษุมีชีวิตเพื่ออุทิศเวลาและแรงงานไปในด้านกิจเกี่ยวกับธรรมได้เต็มที่ ไม่มัวห่วงกังวลกับการแสวงหาวัตถุ การดำรงชีวิตทางเศรษฐกิจด้วยหลักการที่ว่า เป็นอยู่อย่างอาศัยปัจจัยสี่พอเลี้ยงชีพและบริโภคด้วยปัญญา

เป็นตัวอย่างของชีวิตที่แม้จะอาศัยปัจจัยเล็กน้อยที่สุดแต่มีชีวิตที่งดงามและเป็นสุขที่สุดได้ ทั้งนี้ในพุทธศาสนาได้ใช้หลักพระวินัยอันเป็นคัมภีร์ที่รวมระเบียบปฏิบัติของสงฆ์ที่มีความสัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจอย่างมากเพราะวินัยเป็นเรื่องของการจัดระเบียบชีวิตและระบบสังคมรวมทั้งระบบเศรษฐกิจ พระพุทธศาสนาได้เสนอหลักทางศีลธรรมที่เนื่องด้วยหลักเศรษฐกิจเป็น 2 ทาง คือ ขั้นต่ำ หลักสโนง กับหลักชั้นสูง หลักบำบัต หลักสโนง หมายถึง การสอนให้ตั้งเนื้อตั้งตัวให้ได้ในทางเศรษฐกิจ พยายามยกฐานะของตนให้สูงขึ้นด้วยความขยันหมั่นเพียรและวิธีการอื่นๆ ส่วนหลักบำบัตนั้นหมายถึง การสอนให้รู้จักบรรเทาความต้องการชนิดรุนแรงที่กลายเป็นความทะยานอยากอันก่อความทุกข์ให้ คำสอนหลักเศรษฐกิจขั้นต่ำได้แก่ หลักทักขุธัมมิกัตถะ (ประโยชน์ปัจจุบัน) หลักการเว้นจากอบายมุข หลักว่าด้วยเรื่องความสุขของผู้ครองเรือน 4 อย่าง หลักว่าด้วยสาเหตุที่สกุลอันมั่งคั่งจะตั้งอยู่ไม่ได้นาน เป็นต้น หลักเศรษฐกิจขั้นสูง ทรงสอนให้มนุษย์เป็นนายเหนือความทะยานอยาก (ตัณหา) รู้จักเอาชนะไม่เป็นทาสของความทะยานอยาก รู้ว่าแค่ไหนเป็นความจำเป็นแค่ไหนเกินความจำเป็น แค่ไหนเป็นความทะยานอยากที่มาเผาลนจิตใจให้เร่าร้อน ในพระวินัย ทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามพระหิยจับหรือรับเงินทอง ทรงอนุญาตสิ่งจำเป็นสำหรับภิกษุไว้ 4 ประการ คือ ปัจจัย 4 ทรงวางหลักไว้ว่า “ความทะยานอยาก เป็นเหตุให้ทุกข์เกิด ดับความทะยานอยากได้โดยไม่เหลือ เป็นการดับทุกข์” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539 (เล่ม 4 ข้อ 14) : 22) พระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ยังไม่ตกเป็นทาสของความทะยานอยากที่เกิดขึ้นเพียงใดก็ยิ่งความเจริญได้ไม่มีเสื่อมเพียงนั้น” นอกจากนี้พระพุทธศาสนายังเสนอเรื่องอริยทรัพย์ประเสริฐ 7 ประการ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539 (เล่ม 11 ข้อ 357) : 397) ซึ่งเป็นหลักเศรษฐกิจขั้นสูง ที่อำนวยผลทั้งโลกนี้และโลกหน้า และหลักสำคัญอีกอย่างหนึ่งคือหลักสันโดษ อันเป็นส่วนหนึ่งแห่งแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงที่ใช้ในยุคปัจจุบัน ตัวอย่างพระพุทธดำรัส เกี่ยวกับสันโดษ เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราทั้งหลายจักเป็นผู้สันโดษด้วยจิรตามมีตามได้ และกล่าวสรรเสริญความสันโดษด้วยจิรตามมีตามได้ ทั้งไม่ประกอบการแสวงหาผิดที่ไม่สมควร เพราะเหตุแห่งจิร ไม่ได้จิรก็ไม่กระวนกระวาย และได้จิรแล้วก็ไม่ติดใจ ไม่หลง ไม่พัวพัน มองเห็นโทษ มีปัญญาเครื่องสลัดออก ใช้สอยอยู่” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2539 (เล่ม 16 ข้อ 144) : 233)

ธรรมาภิบาลวิถีพุทธกับการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม

ในการพัฒนาเศรษฐกิจตามหลักธรรมาภิบาลวิถีพุทธ ต้องยึดหลักมัตตัญญูตา คือ ความรู้จักประมาณ รู้จักพอดีที่ทำให้คุณภาพชีวิตมาบรรจบกับความพึงพอใจ เป็นระบบเศรษฐกิจ

ที่ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ก่อความเดือดร้อนแก่สังคม ไม่เบียดเบียนทำลายธรรมชาติ ในการวิภาคหรือแจกจ่ายผลผลิตทางเศรษฐกิจพุทธศาสนาไม่มุ่งเพียงการค้าขายเพื่อผลกำไร แต่ควรแจกจ่ายที่เรียกว่าการให้ทานด้วย (พระ วรากรณ์ ชยาโกโร (พุลสวัสดิ์). 2544 : 184) เพราะเมื่อมีการให้ทานจะทำให้สังคมมีความเอื้อเพื่อเกื้อกูล ไม่เกิดการแข่งขันเบียดเบียนกัน สังคมก็จะมีสันติสุขตามมา ในทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ “มนุษย์ไม่ใช่ผู้กำหนดสังคมหรือสภาพแวดล้อมฝ่ายเดียว สังคมก็ไม่ใช่ตัวกำหนดมนุษย์ข้างเดียว และธรรมชาติแวดล้อมก็ไม่ใช่ตัวกำหนดมนุษย์หรือสังคมฝ่ายเดียวแต่เป็นกระบวนการธรรมแห่งการอิงอาศัยซึ่งกันและกันเป็นปัจจัยแก่กัน”(พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2556: 139) กระบวนการพัฒนาสังคมตั้งแต่ระดับครัวเรือน ระดับบริษัท ระดับสังคม ระดับประเทศ หรือระดับโลกองค์ประกอบแรก คือ มนุษย์สำคัญที่สุดเพราะมนุษย์มีศักยภาพที่ฝึกได้ และศักยภาพของมนุษย์นี้ก็คือความสามารถที่ช่วยให้ระบบความสัมพันธ์ทั้งหลายอยู่ร่วมกันและดำเนินไปด้วยดี โดยเบียดเบียนกันน้อยลงและเกื้อกูลกันมากขึ้น (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2542: 108) องค์การหรือสังคมทุกระดับจะต้องเป็นแหล่งหรือสภาพที่เอื้อให้ทุกชีวิตได้รับประโยชน์ในการพัฒนาศักยภาพของตน เป็นสภาพที่มนุษย์ทุกคนร่วมกันสร้างสรรค์ขึ้นเพื่อให้เป็นสภาพที่เอื้อต่อการพัฒนาศักยภาพของตนให้เข้าถึงอุดมคติแห่งชีวิต แต่พร้อมกันนั้นชีวิตของมนุษย์ก็เป็นอิสระจากสังคมด้วย ดังที่พระพรหมคุณาภรณ์กล่าวว่า “ชีวิตที่พึงปรารถนา คือชีวิตที่มีส่วนร่วมอย่างมีคุณค่าเกื้อกูลเป็นประโยชน์ต่อสังคม แต่พร้อมกันนั้นก็เป็นอิสระขึ้นต่อสังคมน้อยที่สุดเพราะอยู่ดีมีสุขได้ด้วยตนเอง เอาจากสังคมน้อยที่สุด แต่ให้แก่สังคมอย่างมีคุณค่าที่สุด สามารถเข้าถึงธรรมชาติโดยไม่ถูกสังคมขัดขวาง (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). 2542 : 125) พระพุทธเจ้าทรงวางแนวทางการดำเนินชีวิตไว้ เพื่อการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ให้รู้จักวิธีแก้ปัญหาชีวิต เมื่อแก้ปัญหาได้ การดำเนินชีวิตย่อมผ่อนคลายความขัดข้องติดขัดลงไป เรื่องการดำเนินชีวิตนั้น ว่าไปแล้วเป็นเรื่องสลับซับซ้อน มนุษย์ต่างความคิดต่างพฤติกรรม ส่วนใหญ่มุ่งความอยู่รอด มีชีวิตโดยไม่คำนึงความถูกต้อง ไม่เคารพกฎเกณฑ์ ดังนั้น ถ้าหากไม่สามารถมีชีวิตอยู่ด้วยความรู้ด้วยความเข้าใจมักทะยานดั้นรนไปตามเรื่องตามราว จนกลายเป็นปมขัดแย้งไม่จบสิ้น เมื่อแต่ละคนมีความไม่รู้ ไม่มีความเข้าใจ ทุกคนจึงมีปัญหาเฉพาะตน หากมารวมกันเป็นหมู่คณะ จะยิ่งสร้างความสับสน ก่อปัญหามากยิ่งขึ้น ทั้งปัญหาส่วนตัวและปัญหาที่ต้องอยู่ร่วมกับผู้อื่น กลายเป็นปัญหาซ้อนปัญหา สลับซับซ้อน ในการแก้ปัญหามนุษย์พระพุทธเจ้าทรงบอกให้แก้ที่จิตใจ ซึ่งเป็นเจ้าของพฤติกรรม หากมนุษย์มีความคิดอย่างถูกต้อง มีวิธีพูดถูกต้อง ปฏิบัติหน้าที่การงานถูกต้อง มีอาชีพถูกต้อง ใช้สติปัญญาถูกต้อง มีความตั้งใจถูกต้อง มนุษย์ย่อมเกิดสามัญสำนึก รับผิดชอบต่อพฤติกรรมของตนเอง ความสับสนวุ่นวายจะลดลงถึงสงบ

2. บทสรุป

คัมภีร์จักกวัตติสูตรเป็นพระสูตรที่สำคัญ และมีความใกล้เคียงกับหลักธรรมาภิบาลมากที่สุด จากการศึกษาพบว่า คุณสมบัตินับสูงของคำว่า ธรรมาธิปไตย ปรากฏเฉพาะในคัมภีร์ไม่ได้ปรากฏในหลักฐานทางประวัติศาสตร์ เป็นคุณสมบัติที่หาไม่ได้กับพระราชกฤษฎีกา มีเพียงพระพุทธเจ้าเท่านั้นที่ทรงมีคุณสมบัติที่จะเป็นธรรมราชา สิ่งที่ยุทธราชา ยึดถือเรียกว่า ธรรมาธิปไตย หลักธรรมาธิปไตยเป็นหลักการสูงสุดในพระพุทธศาสนาที่สอนให้ถือธรรม คือ ความถูกต้องตามเหตุผล จุดอ่อนสำคัญของแนวคิดธรรมาภิบาลแบบตะวันตกก็คือเป็นแนวคิดแบบวัตถุนิยม หรือประโยชน์นิยม นอกจากนี้ธรรมาภิบาลในปัจจุบันยังให้ความสำคัญกับผู้นำมากกว่าประชาชนโดยใช้กฎหมายหรือกติการ่วมเป็นเครื่องมือควบคุมประชาชนมากกว่าที่จะเริ่มต้นภายในจิตใจซึ่งมีความละเอียดลึกซึ้งอันเป็นบ่อเกิดแห่งปัญหา และการพัฒนาต่างๆ นอกจากนี้ธรรมาภิบาลดังกล่าวยังมีลักษณะหยุดนิ่งนั่นคือมุ่งเพียงสันติภาพภายนอกเท่านั้น ในขณะที่ธรรมาภิบาลวิถีพุทธ มีอุดมการณ์และเป้าหมายที่สูงส่งและแก้ปัญหาได้อย่างยั่งยืนอย่างแท้จริง ในการพัฒนาระบบธรรมาภิบาลพระพุทธศาสนาสอนให้แก้ความเสื่อมทางศีลธรรมโดยไม่มองข้ามปัญหาทางเศรษฐกิจ และสอนให้แก้ที่ตัวเองก่อนโดยไม่คอยเกี่ยงให้คนทั้งโลกดีหมดแล้ว เราจึงจะได้เป็นคนสุดท้าย ตัวอย่างหลักธรรมาภิบาลวิถีพุทธ ได้แก่ 1) หลักนิติธรรม ในพระพุทธศาสนานั้น คำที่มีความหมายใกล้เคียงที่สุด ตรงที่สุด ก็คือคำว่า “วินัย” ซึ่งแปลว่า “การจัดตั้งวางระบบแบบแผน” วินัยก็คือการจัดโครงสร้างแบบแผนของชุมชนหรือสังคม เพื่อให้มนุษย์อยู่ร่วมกันโดยมีความเป็นอยู่และสัมพันธ์ที่ดีงาม 2) หลักคุณธรรม ในพระไตรปิฎกมีคำสอนเช่น “เสียทรัพย์เพื่อรักษาอวัยวะ เสียอวัยวะเพื่อรักษาชีวิต แต่ให้ยอมเสียทั้งทรัพย์ อวัยวะ และชีวิตเพื่อรักษาธรรมะ” พระพุทธองค์ยังได้ตรัสว่า “คนที่มีอายุร้อยปี ไม่ตั้งอยู่ในศีลธรรม สู้คนอายุวันเดียวแต่ตั้งอยู่ในศีลธรรมไม่ได้” 3) หลักความโปร่งใส พระพุทธจริยาอย่างหนึ่ง ซึ่งสอดคล้องกับหลักความโปร่งใสของพระพุทธเจ้าที่ควรศึกษาและนำมาเป็นแบบอย่างคือ ยอมให้ผู้อยู่ในปกครองตั้งเตือนตรวจสอบความประพฤติของพระองค์ ว่ากล่าวตักเตือนพระองค์ ดังพุทธดำรัสว่า พระองค์เป็นพุทธะจริงหรือ ฟังตรวจสอบตถาคต เพื่อจะได้รู้แน่ๆ เป็นสัมมาสัมพุทธะจริงหรือไม่ 4) หลักความมีส่วนร่วม หมายถึง กระบวนการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจเท่าเทียมกันทั้งทางตรงและทางอ้อม การคาดหวังความสำเร็จจะต้องคู่ตั้งแต่กระบวนการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ เช่นในคณะสงฆ์มีการกระจายอำนาจ เวลาจะบวชต้องมีการทำญัตติจุดตุตถกรรม เวลาจะรับภิกษุ ต้องถามสงฆ์ 5) หลักความรับผิดชอบที่แท้จริงจะต้องตั้งอยู่บนฐานของความเมตตากรุณา และความปรารถนาที่จะทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น รวมถึงการให้การดูแล การงดเว้นจากการก้าวก่ายแทรกแซงสัตว์ และสิ่งแวดล้อม ในการทำงานเพื่อความสุขและความพึงพอใจของบุคคล ครอบครัว ประเทศชาติ และชุมชน ระหว่างประเทศ กุญแจสำคัญคือจิตใจที่

หวังประโยชน์เพื่อผู้อื่น หลักความรับผิดชอบที่สำคัญคือหลักทศ 6 ในสังคาลสูตร เป็นต้น หลักของความรับผิดชอบ สามารถอธิบายด้วยหลักกรรม ซึ่งมีทั้งกรรมตรง กับกรรมร่วม ซึ่งเป็นระบบความสัมพันธ์ของโลก 6) หลักความคุ้มค่า สังคมสงฆ์ในพุทธศาสนาเป็นสังคมตัวอย่างของชีวิตที่พึ่งอาศัยวัตถุน้อยที่สุด เพื่อฝึกให้พระภิกษุมีชีวิตเพื่ออุทิศเวลาและแรงงานไปในด้านกิจเกี่ยวกับธรรมได้เต็มที่ ไม่มัวห่วงกังวลกับการแสวงหาวัตถุ การดำรงชีวิตทางเศรษฐกิจด้วยหลักการที่ว่าเป็นอย่างง่าย อาศัยปัจจัยสี่พอเลี้ยงชีพ และบริโภคด้วยปัญญา เป็นตัวอย่างของชีวิตที่แม้จะอาศัยปัจจัยสี่น้อยที่สุดแต่มีชีวิตที่งดงามและเป็นสุขที่สุดได้ ในการพัฒนาระบบธรรมาภิบาลวิถีพุทธ พุทธศาสนามองเรื่องปัญญาในทุกบริบท ที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ และปรโตโมสะ อีกทั้งพระพุทธเจ้าทรงให้เริ่มที่จิตใจ ซึ่งเป็นเจ้าของพฤติกรรม หากมนุษย์มีความคิดอย่างถูกต้อง มีวิธีพูดถูกต้อง ปฏิบัติหน้าที่การงานถูกต้อง มีอาชีพถูกต้อง ใช้สติปัญญาถูกต้อง มีความตั้งใจถูกต้อง มนุษย์ย่อมเกิดสามัญสำนึก รับผิดชอบต่อพฤติกรรมของตนเอง ความสับสนวุ่นวายในสังคมจะลดลง ถึงความสงบในที่สุด ซึ่งเป็นวัตถุประสงค์สำคัญแห่งหลักธรรมาภิบาลวิถีพุทธได้อย่างแท้จริง

บรรณานุกรม

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ธานินทร์ กรัยวิเชียร. (2543). **คุณธรรมและจริยธรรมของผู้บริหาร**. กรุงเทพมหานคร : ศูนย์ส่งเสริมจริยธรรม ก.พ.
- ปรีชา ช่างขวัญยืน. (2542). **ธรรมรัฐ - ธรรมราชา**. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปรีชา บุญศรีตัน. (2547). **บริบททางสังคมอินเดียที่มีผลต่อการบัญญัติวินัยของพระพุทธเจ้า**. สารนิพนธ์ หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย .

- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2541). **นิติศาสตร์แนวพุทธ**. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม.
- _____. (2542). **การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน**. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก.
- _____. (2546). **พุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2541). **พัฒนาวัฒนธรรมในตัวคนไทย** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก.
- พระราชวรมนู (ป.อ.ปยุตฺโต). **ลักษณะสังคมพุทธ**. (2527). (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโกมลคีมทอง).
- พระราชวรมนู (ป.อ.ปยุตฺโต). (2539). **การสร้างสรรค์ปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ**.
กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาสมชัย กุศลจิตฺโต, แปล (2537). **“พระพุทธศาสนากับ ดร.เอ็มเบ็กการ์”**. พุทธจักร
ปีที่ 46 ฉบับที่ 7 ก.ค. 2537. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร (พรรณา). (2549). **ประเด็นโต้แย้งว่าด้วยพระพุทธศาสนาเพื่อสังคม**,
วารสาร บัณฑิตศึกษาปริทรรศน์ ปีที่ 2 ฉบับที่ 4 ตุลาคม – ธันวาคม. กรุงเทพมหานคร :
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระวราภรณ์ ชยากโร (พลสวัสดิ์). (2544). **การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องสังคมอุดมคติ
ในทัศนะของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต)**. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.
บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พุทธทาส อินทปัญโญ. (2538). **ธัมมิกสังคมนิยม**. กรุงเทพมหานคร สำนักพิมพ์สยามประเทศ.
- รศ.ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร และคณะ แปล. (2548). **พระพุทธเจ้าสอนอะไร**. กรุงเทพมหานคร :
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สมเด็จพระพุทธปาพจนจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง. (2548). **คัมภีร์วิสุทธิมรรค
พระพุทธโฆสเถระ รจนา**. กรุงเทพมหานคร : ธนาเพรส จำกัด.
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. (2541). **คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร :
มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- เสฐียรพงษ์ วรรณปก. (2540). **คำบรรยายพระไตรปิฎก**. กรุงเทพฯ : หอรัตนชัยการพิมพ์.
- The Dalai Lama, (1996). **“Cultivating Altruism” Engaged Buddhist Reader**, ed.
By Kotler, Arnold Berkeley : Parallax Press,